

Narcís Iglésias Franch

Universitat de Girona

narcis.iglesias@udg.edu

Recepció: 29/04/2014, acceptació: 10/06/2014

Resum: La història social de la llengua se sol enfocar des de l'òptica dels grans actors col·lectius. Aquest article vol reflexionar sobre els parlants com a subjectes de la història social de la llengua i sobre les fonts que permeten una aproximació als parlants, més concretament als immigrants de la Catalunya contemporània. En narratives molt diverses, els immigrants parlen sobre el seu territori de procedència o les condicions econòmiques, però també sobre les llengües, i ho fan per expressar les actituds lingüístiques més variades. Els prejudicis o els usos lingüístics, tòpics habituals d'aquestes narratives, entren de ple en el camp de la història social de la llengua. Els parlants no poden ser, de manera permanent, els altres de les disciplines que tenen el temps com a eix narratiu.

Paraules clau: història social de la llengua, historiografia, immigració, llengua catalana, història de vida, actituds lingüístiques

Los otros hablantes y la historia social de la lengua

Resumen: La historia social de la lengua se suele enfocar desde la óptica de los grandes actores colectivos. Este artículo pretende reflexionar sobre los hablantes como sujetos de la historia social de la lengua y sobre las fuentes que permiten una aproximación a los hablantes, más concretamente a los inmigrantes de la Cataluña contemporánea. En narrativas muy variadas, los inmigrantes hablan sobre su territorio de procedencia o las condiciones económicas, pero también sobre las lenguas, y lo hacen para expresar las actitudes lingüísticas más distintas. Los prejuicios o los usos lingüísticos, tópicos habituales de estas narrativas, entran de lleno en el campo de la historia social de la lengua. Los hablantes no pueden ser, de modo permanente, los otros de las disciplinas que tienen el tiempo como eje narrativo.

Palabras clave: historia social de la lengua, historiografía, inmigración, lengua catalana, historia de vida, actitudes lingüísticas

The other speakers and the social history of language

Abstract: The social history of language is usually focused on collective actors. This article aims to reflect both on the speakers as individual subjects of the social history of language and on the sources which allow an approach to speakers, more precisely immigrants of the contemporary Catalonia. In very different narratives, immigrants talk about their territory of origin or economic conditions, and also about languages expressing the most varied language attitudes. Prejudices or language uses, common topics of these

narratives, are fully within the field of social history of the language. Speakers cannot be always out of disciplines whose narrative axis is the time.

Keywords: social history of the language, historiography, immigration, Catalan language, story life, language attitudes

La història social de les llengües sovint és concebuda en grans períodes cronològics, en grans actors col·lectius (les elits, l'escola, l'Església, etc.): rarament s'escriu situant els parlants com a subjectes historiogràfics. Si analitzem alguna de les principals històries de la llengua de diferents àmbits lingüístics, es pot veure aquesta tendència general. Mirem-nos primer la història de la llengua catalana. En el volum dedicat al segle XV, Nadal i Prats (1996) dediquen uns quants apartats a la cort reial, la noblesa, funcionaris i cortesans; semblantment, pel que fa al període contemporani, Ferrando i Nicolás (2011) posen el focus en l'actitud de l'Església, el sistema educatiu o l'àmbit institucional i el món del dret. Si fem aquest mateix exercici aplicat a la història d'altres llengües, els resultats no són gaire diferents. En l'obra col·lectiva i de síntesi que va dirigir Jacques Chaurand (1999) sobre el francès, a partir de l'edat mitjana es proposen com a subjectes historiogràfics l'*administration royale* o les *traducteurs royaux*. En l'obra col·lectiva de la història de la llengua italiana d'Einaudi, aquesta tendència es pot veure molt clarament en el primer volum, dedicat a «I luoghi della codificazione»: hi ha agrupaments temàtics importants, com *La lingua e le istituzioni* (p. 335-447), segmentat en diferents capítols, assumits per especialistes diferents: *la Chiesa* (Rita Librandi), *la scuola* (Nicola de Blasi) o *la stampa* (Pietro Trifone). Totes aquestes històries de la llengua comparteixen el fet que els únics noms individuals són d'escriptors, gramàtics o polítics. En el manual de Nadal i Prats dedicat al XV s'analitzen Ausiàs March, Jaume Roig o Isabel de Villena. En l'obra col·lectiva de Chaurand (1999) són referents històrics de primer ordre Richelieu, Vaugelas o Lluís XIV. En l'obra italiana d'Einaudi, ho són Dante o Petrarca.¹

Aquestes tres últimes dècades la història s'ha estat fent noves preguntes, explorant nous territoris. Concretament des de la història de les mentalitats s'ha plantejat obertament la importància d'incorporar el subjecte individual. En un llibre fundacional dels nous corrents d'aquestes últimes dècades, Carlo Ginzburg (2006, XI) plantejava aquesta qüestió tan nuclear en termes d'una pregunta literària que conduïa cap a una aporia, necessària per fer avançar la disciplina: «Qui va construir la Tebes de les set portes?», preguntava el “lector obrer” de Brecht. Les fonts no ens diuen res d'aquells paletes anònims: la pregunta, però, conserva tota la seua càrrega.» *El formatge i els cucs*, de Ginzburg, és un exemple meravellós de l'ampla panoràmica que, sense caure en el perill de l'*histoire événementielle*, pot prendre l'anàlisi de les idees d'un individu aparentment marginal de la gran història (un moliner friülès processat per heretgia) a l'hora d'entendre tota una època (el segle XVI). Davant aquells corrents historiogràfics que

¹ Els exemples de subjectes col·lectius que dono de les diferents històries de la llengua són sempre triats dels índexs de les obres respectives, per donar idea de fins a quin punt ocupen una posició central en el relat historiogràfic. En el cas francès, els personatges esmentats són els tres primers exemples esmentats en l'índex i en tots dos casos presentats com a marcs cronològics: «De Richelieu à Vaugelas»; «Le règne personnel de Louis XIV et la période “classique” dans les arts et les “Belles-Lettres”». Semblantment al cas italià, Dante i Petrarca són referents en les particions temàtiques dels capítols, que alhora tenen valor de límit cronològic: «Dai siciliani a Dante» (Ignazio Baldelli), «Dal Petrarca al Seicento» (Elisabetta Soletti). Al seu torn, aquests capítols s'insereixen en l'agrupament temàtic més global «La letteratura in versi» (p. 581-787), del volum I de l'obra. Aquest article s'insereix en el marc del projecte *Sobre los territorios de la lengua: La frontera franco-española en la historia de la lengua y de la identidad catalanas* (Ref.: FFI2011-27361).

parteixen de la base que els individus han de quedar reflectits en «el nombre i l'anonimat», mitjançant «l'estudi quantitatiu de la societat del passat», el treball de Ginzburg qüestiona les bases metodològiques d'un enfocament historiogràfic com aquest i advoca per no renunciar a determinades fonts: «Si la documentació ens ofereix la possibilitat de reconstruir no només masses indiferenciades, sinó personalitats individuals», sostenia Ginzburg (2006, XVI), «fóra absurd rebutjar-la».

Aquest plantejament és un autèntic repte per a tota disciplina que tingui el temps com a eix vertebrador, com és el cas de la història social de la llengua. Aquest enfocament topa amb problemes de molt diversa mena. El primer d'aquests, encara que no l'únic, per dir-ho amb Ginzburg (2006, IX), seria «l'escassetat de testimoniatges sobre els comportaments i les actituds» dels individus anònims. L'accés a les fonts i la seva selecció sempre és la primera pregunta de tota recerca, però aquest primer escull no hauria de ser l'excusa per perpetuar el silenci dels *voiceless* en relació amb la llengua. Les dificultats documentals i metodològiques haurien de ser més una oportunitat per renovar la mirada que no pas un fre a l'exploració de nous territoris.

Aquest article vol apuntar cap a algunes direccions que poden indicar aquells subjectes que no són habituals en les històries de la llengua: no són ni escriptors, ni gramàtics, ni polítics. Concretament, presentaré les preguntes que mena la immigració en la Catalunya contemporània a través dels seus protagonistes. Som davant un fenomen que ha marcat la nostra societat de manera profunda, en plans molt diferents (demogràfic, cultural, social...). Durant les dues primeres onades immigratòries que van arribar a Catalunya entre les dècades de 1920-1930 i 1950-1960, es van establir al nostre país uns dos milions de persones provinents de diferents territoris d'Espanya. De tots aquests centenars de milers de casos, malauradament no estic en condicions de quantificar, a falta de recerques més exhaustives i sistemàtiques, el nombre de testimonis rellevants per a la disciplina. De moment he pogut *fer parlar*, quantitativament, pocs testimonis, tot i que els reptes, múltiples, obren grans interrogants. Què els hauria de preguntar la història de la llengua? Què poden aportar al coneixement de la disciplina? Només experiències individuals aïllades? Des d'uns altres interessos, aquestes preguntes no queden tan lluny dels plantejaments microanalítics de la història, deutors en bona part de l'antropologia anglosaxona (Revel 1996), però tampoc són desconegudes en la sociolingüística actual.

Si parlem de llengua i història social, l'exemple més clar d'estudi monogràfic del que estic plantejant el trobem de la mà d'una psicolingüista, tot i que en l'àmbit anglosaxó aquestes aproximacions tampoc no són habituals. Aneta Pavlenko (2004) ha emprès un estudi que considero que obre noves perspectives de manera molt transversal: aquesta especialista ha estudiat diferents autobiografies d'immigrants publicades en el decurs del segle XX als EUA, on entre les més diferents experiències vitals que els seus protagonistes hi relaten, l'autora ha identificat individualment, i interpretat globalment, les diferents vivències d'adquisició de l'anglès per part d'aquests immigrants en moments històrics diferents. Per superar la casuística individual, Pavlenko (2004) ha vinculat les experiències de cada persona amb el marc social i polític general, amb vista a enlairar una interpretació que posés en relació les actituds dels parlants individuals davant la llengua i l'imaginari ideològic de cada moment. Així, per exemple, en testimonis de finals del XIX l'autora hi veu una integració no problemàtica al món de llengua anglesa i, per això, interpreta aquell moment històric com una mostra de la tolerància lingüística que es vivia als EUA abans de la Primera Guerra Mundial.²

² Aquestes narracions se centren més en la transformació econòmica que no pas en la identitat lingüística. Woolard (2008, 185) ha interpretat l'estudi de Pavlenko en el marc de les ideologies lingüístiques.

La història de la llengua pot integrar perfectament en la seva narrativa les experiències individuals dels parlants en diferents moments històrics. El seu àmbit d'anàlisi no es limita —o no ho hauria de fer— a les elits i les institucions, sinó que també és —podria ser— la dels individus reals i concrets, que també poden donar claus interpretatives dels valors col·lectius que la llengua ha anat adquirint en diferents moments. La història de la llengua sol partir d'un punt de vista implícit, sobretot a l'hora de relatar els últims segles: se sol pressuposar que els parlants d'un territori, tots, l'han tingut de llengua familiar pel simple fet que no es planteja obertament si els parlants sempre han viscut en el mateix territori. Com a molt, s'arriba a tenir en compte que a partir d'un moment històric, a determinades zones del territori s'han parlat, o es parlen, llengües o varietats lingüístiques diferents de la que és objecte de l'obra. En la gran història de la llengua italiana d'Einaudi, diversos capítols estan enfocats des de l'òptica del pas del dialecte a la llengua (*italianizzazione*). Aquest enfocament és molt clar, per exemple, en el magnífic capítol dedicat als moviments migratoris, redactat per Luca Lorenzetti (1993, 627-668), inclòs en el volum III, significativament intitulat «Le altre lingue». La disciplina no és que no es pugui plantejar la diversitat lingüística d'un territori (ja hi ha molt bones històries de la llengua en què el focus és un territori on s'han usat, o s'usen, diferents llengües; vegeu, per exemple, Moreno Fernández 2005 o Georg Kremnitz 2013), el que no és freqüent és preguntar-se pels parlants que han arribat a un territori provinents de terres amb llengües diferents del d'arribada. Pot fer evolucionar la disciplina tenir en compte que en un territori s'han parlat llengües diferents? I el fet que els parlants les hagin percebut diferentment segons els moments vitals (els primers contactes, les interaccions socials, el procés d'aprenentatge...)?

Aquestes preguntes, i moltes altres que es podrien formular, es poden concretar una mica més si anem cap a un context històric concret, cap a un territori delimitat, cap a grups de parlants reals. Ara bé, cal tenir en compte que en la recerca històrica els investigadors no podem crear unes fonts que satisfacin totes les preguntes que voldríem plantejar, sinó que sempre juguem amb les cartes marcades: les fonts amb què treballem, sempre limitades, precedeixen els nostres propòsits investigadors i no s'han produït precisament per ser interrogades per un investigador. El primer gran escull, doncs, passa per identificar les fonts i fer-los les preguntes que ens poden respondre, l'única via possible per aproximar-nos als nostres propòsits investigadors.³

En altres estudis sobre les dues primeres onades immigratòries a la Catalunya contemporània, he identificat tres fonts majors: *Viatge en transmiserià*, de Carles Sentís (1994); *El somni català*, de Gabriel Pernaú (1997), i *Els altres catalans*, de Francesc Candel (2008). Cap d'aquestes fonts va néixer, en el moment de publicar-se o elaborar-se, amb la voluntat d'aportar dades per a la recerca sociolingüística o històrica, però totes aquestes fonts permeten una lectura en aquesta línia: les persones que hi surten parlen sovint sobre llengua i identitat, i sovint sense que ningú els ho demani explícitament. Aquestes fonts recullen de manera molt diferent la veu dels immigrants. Comencem pel testimoni en què el temps narratiu i el temps de l'esdeveniment són més coincidents. El llibre de Sentís (1994) va néixer com a reportatge periodístic i es va publicar al setmanari *El Mirador* entre 1932 i 1933 amb el títol *Múrcia, exportadora d'homes*. El periodista és testimoni directe dels fets, els immigrants tenen presència de manera directa en aquest reportatge a través de diàlegs o citacions en discurs directe, tot i que els protagonistes no participen de manera conscient en el subministrament d'informació. El gruix del reportatge, que testimonia diverses etapes del procés migratori (des del moment de partir

³ Hi ha diverses contribucions que reflexionen sobre els mètodes i els problemes de la sociolingüística històrica. Vegeu el llibre col·lectiu d'Aquino i Cotelli (2009), especialment el treball de Kristol (2009).

de Múrcia fins a l'establiment a Catalunya), està centrat en el trajecte en el transmiserià: el periodista retrata les persones que emigren, les relacions que hi ha entre elles, o bé les diferències d'actitud entre els mateixos immigrants respecte a Catalunya, la seva llengua o la catalanitat en general. És una font important, potser excepcional, per documentar els estereotips i els prejudicis de les cultures en contacte, i també per analitzar els contrastos entre els diferents imaginaris dels immigrants.

Per la seva banda, *Els altres catalans*, de Francesc Candel (2008), tot un clàssic entre els documents sobre la immigració a Catalunya, és el testimoni més difós: publicat per primer cop el 1964, se n'han fet més de vint edicions. Aquest llibre té l'origen en l'article «Los otros catalanes», publicat el 1958 a la revista *La Jirafa*. Candel, nascut el 1925 a las Casas Altas, va emigrar a Barcelona a quatre anys i es va establir a Montjuïc. El gruix del seu reportatge està dedicat a la immigració andalusa de les dècades de 1950 i 1960, tot i que també evoca records d'abans de la guerra. Candel retrata sovint situacions del moment en què escriu (a vegades fins i tot del mateix dia que passen, a l'estil d'un dietari), i sempre mostra un contacte directe amb les diferents veus que apareixen en el seu reportatge, que no té cap voluntat d'estudi científic. El mateix autor, un amic molt proper, una carta d'algun conegut són fonts freqüents que apareixen en el seu llibre. És un plantejament clarament periodístic, però sovint recorre a fonts i mètodes científics: abunden, per exemple, les estadístiques de població per contextualitzar el fenomen migratori en un barri, en una ciutat o una província. El reportatge avança amb el relat d'anècdotes personals i autèntiques, sovint amb voluntat d'aspirar a una certa representativitat general, tant si es tracta de recollir les actituds dels catalanoparlants cap als andalusos com a la inversa. Candel no s'està de recriminar actituds discriminatòries vives en aquell moment entre els diferents sectors socials, sempre a la recerca de fer veure l'opinió de l'altre per avançar cap a una solució de síntesi, des de la total simpatia bonhomiosa cap a la catalanitat i cap a la immigració.

Ben diferent de l'anterior quant al plantejament és el llibre *El somni català*. Aquest testimoni és un recull de reportatges sobre 16 persones filles de la immigració provinent de diferents punts d'Espanya que a la dècada de 1990 van explicar a Gabriel Pernau (1997) la seva biografia. En aquestes *story life*, els seus protagonistes relaten els records del seu territori de procedència i els de la seva arribada a Catalunya. La família, els amics, el món laboral són temes recurrents en tots aquests testimonis. En un nombre significatiu de les persones biografiades, la llengua catalana és objecte de reflexió central, tant si és per reconèixer un cert rebuig en un moment determinat de la seva vida, com si és per explicar el moment de la seva descoberta i, segons els casos, el seu procés d'aprenentatge i apropiació progressiu.

Tot seguit em situaré en un nivell d'anàlisi a microescala d'un tema que ja he tractat en altres llocs i que ara reprenc per només apuntar possibles aportacions de l'estudi de les biografies lingüístiques. D'entrada, cal posar en relleu que abordant totes aquestes fonts suara esmentades, no es poden analitzar separadament les representacions de la llengua que tenen els parlants de tot un conjunt de trets de la identitat: el territori, la cultura, o fins i tot les vivències de la quotidianitat. En un altre estudi (Iglésias 2010) vaig intentar posar en relleu les aportacions al coneixement històric de caràcter sociolingüístic de fonts com Sentís (1994) i Candel (2008): els prejudicis cap a l'altre, que emergeixen d'ençà de la primera onada migratòria de les dècades de 1920 i 1930, no són estàtics, sinó que, per exemple, la visió de la catalanitat entre els murcians va anar evolucionant, d'una actitud inicial de recel o menyspreu (general abans de l'arribada a Catalunya), cap a una actitud de respecte i voluntat d'integració un cop establerts mínimament al país. Ahora, diversos testimonis permeten exemplificar els processos de convergència lingüística cap a

la nova llengua, amb graus d'intensitat diferents. En aquest sentit, les biografies lingüístiques són una font excel·lent per comprendre no sols els processos de contacte i aprenentatge de la nova llengua, sinó també els contextos en què es produeixen i els valors que la nova llengua adquireix.

En la sociolingüística actual, la llengua s'interpreta com un lloc d'identitat, com un lloc de resistència o com un lloc de solidaritat. La història de la llengua ha tendit a acomodar al seu relat conceptes o marcs interpretatius provinents d'altres disciplines. En aquest sentit, en la història social de la llengua catalana probablement el concepte sociolingüístic que ha fet més fortuna ha estat el de *diglòssia*. En canvi, és menys habitual que, fruit dels camps que pretén abraçar el relat historiogràfic, la disciplina es proposi interpretar les seves dades proposant nous conceptes o nous marcs interpretatius que depassin el perímetre estricte dels camps que delimita. L'anàlisi de les biografies lingüístiques no es pot reduir a les informacions que són explícites, sinó que també cal pensar a interpretar el silenci, allò que els testimonis no diuen. Els reportatges de Pernau (1997) són molt eloqüents en tots els sentits. En aquestes *story life*, la representació de la llengua apunta cap a una asimetria discursiva. D'una banda, cap dels testimonis de la immigració, que evocuen en els seus relats diferents elements d'identificació del seu poble o territori d'origen, fa referència al castellà com a element d'identificació del seu territori d'origen. De l'altra, gairebé tots els testimonis es refereixen a la llengua del país d'arribada. Molts dels que van arribar a Catalunya es van sorprendre que al barri on van anar a parar hi hagués més cares conegudes, gairebé familiars, de les que s'haurien pogut imaginar. Amb més o menys rapidesa, molts van tenir contacte amb la població catalana autòctona, ja fos mantenint el castellà com a llengua de comunicació social, ja fos aprenent amb més o menys rapidesa la llengua catalana (ni que fos per arribar a entendre-la, almenys en un primer moment). Les presències i les absències són un tot que cal interpretar per comprendre el que representen les llengües en el context de la immigració de la Catalunya contemporània. La pràctica freqüent i quotidiana de la seva llengua materna la converteix en una absència plena de sentit en els seus relats: davant aquest silenci (significatiu), he proposat interpretar la llengua com a *espai profà* (Iglésias 2013).

Recentment, diferents especialistes en història de la llengua francesa s'han plantejat en un monogràfic de la revista *Diachroniques*, dedicat al *Sentiment de la langue*, quin lloc reserva als *sujets parlants* la disciplina. Gilles Siouffi (2012, 7) ha sostingut que la història de la llengua s'oblida de «la figure des locuteurs et leur manière d'être dans le langage, une fois traversée et dépassée toute l'épaisseur des discours, ne se reconnaissent plus qu'à peine ou, de manière plus décisive et revendiquée, s'oublie». En els diferents articles d'aquesta revista, aquest dèficit de la disciplina està plantejat més en relació amb la història de la lingüística que no pas pensant en la història social de la llengua. Ara bé, les preocupacions són paral·leles a les que he intentat exposar en aquest article. Els parlants no poden ser permanentment els altres de les disciplines que tenen el temps com a eix narratiu. Els individus no sols ofereixen un punt de vista micro respecte a les llengües, sinó que alhora poden oferir claus per passar a altres escales, sempre que els investigadors treballem per identificar-los, fer-los les preguntes adequades i mesurar fins a quina escala podem pujar. Per no mirar-s'ho només en termes del passat, aquest enfocament condueix cap al que és probablement el més important per a una llengua: la seva continuïtat i la seva projecció en el temps.

- AQUINO-WEBER, DOROTHÉE; COTELLI, SARA; KRISTOL, ANDRES (ed.). (2009). *Sociolinguistique historique du domaine gallo-roman. Enjeux et méthodologies*. Berne: Peter Lang.
- CANDEL, FRANCESC (2008). *Els altres catalans*. Edició no censurada. Barcelona: Edicions 62.
- CHAURAND, JACQUES (dir.). (1999). *Nouvelle histoire de la langue française*. Paris: Le Seuil.
- FERRANDO FRANCÉS, ANTONI; NICOLÁS AMORÓS, MIQUEL (2011). *Història de la llengua catalana*. Barcelona: Editorial UOC.
- GINZBURG, CARLO (2006). *El formatge i els cucs*. València: Universitat de València.
- IGLÉSIAS, NARCÍS (2010). «Llengua i immigració en la Catalunya contemporània. Imaginaris de l'altre i actituds lingüístiques dels parlants arran de la immigració murciana». *Els Marges*, 92, 18-53.
- (2013). «La llengua com a espai profà, la llengua com a espai sagrat: llengua i territori en narratives del desarrelament de la Catalunya contemporània». *Ianua. Revista Philologica Romanica*, vol.13, núm. 1, 57-71.
- KREMnitz, GEORG (dir.). (2013). *Histoire sociale des langues de France*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes.
- KRISTOL, ANDRES (2009). «Textes littéraires et sociolinguistique historique: quelques réflexions méthodologiques». AQUINO-WEBER, DOROTHEE; COTELLI, SARA; KRISTOL, ANDRES (ed.). *Sociolinguistique historique du domaine gallo-roman. Enjeux et méthodologies*. Berne: Peter Lang, 25-46.
- MORENO FERNÁNDEZ, FRANCISCO (2005). *Historia social de las lenguas de España*. Barcelona: Ariel.
- NADAL, JOSEP M.; MODEST PRATS (1996). *Història de la llengua catalana. El segle XV*. Barcelona: Edicions 62.
- PAVLENKO, ANETA (2004). «“The making of an American”: Negotiation of identities at the turn of the twentieth century». PAVLENKO, ANETA; BLACKLEDGE, ADRIAN (eds.). *Negotiation of Identities in Multilingual Contexts*. Clevedon: Multilingual Matters, 34-67.
- PERNAU, GABRIEL (1997). *El somni català: 16 històries d'arrelament*. Barcelona: La Campana.
- REVEL, JACQUES (1996). «Micro-analyse et construction du social». REVEL, JACQUES (dir.). *Jeux d'échelles. La micro-analyse à l'expérience*. Paris: Gallimard/Seuil, 15-36.
- SENTÍS, CARLES (1994). *Viatge en transmiserià. Crònica viscuda de la primera gran emigració a Catalunya*. Barcelona: La Campana.
- SERIANNI, LUCA; TRIFONE, PIETRO (eds.). (1993). *Storia della lingua italiana*. Torino: Einaudi, 3 volums.
- SIOUFFI, GILLES (2012). «Présentation». *Diachroniques. Sentiment de la langue et diachronie*, 2, 7-26.
- WOOLARD, KATHRYN (2008). «Les ideologies lingüístiques: una visió general d'un camp des de l'antropologia lingüística». *Revista de Llengua i Dret*, 49, 179-199.